

Puheen tuotto ja havaitseminen II

Konsonantit

Martti Vainio

Fonetiikan laitos, Helsingin yliopisto

Artikulatoriset piirteet

- Konsonantit voidaan jakaa luokkiin sen mukaan *miten* ja *missä* kohtaa ääniväylää.
- Tällaisia jaottelevia luokkia kutsutaan *artikulatorisiksi piirteisit* (articulatory features).
- Esimerkkejä luokista ovat esim. approksimantit ([l], [j], [ɥ]) ja nasaalit ([m], [n], [ŋ]).

Piirteiden tyypit

- Artikulatoriset piirteet jaetaan kolmeen tyyppiin:
 1. Artikulaatiotapa (manner)
 2. Artikulaatiopaikka (place)
 3. Sointi (voicing)
- Huom: Suomen konsonantit on esitelty Luennon 2 monisteessa.

Artikulaatiotavat

- Yleisimmät artikulaatiotapaan viittaavat piirteet ovat:
 - Approksimantti (approximant, glide, semivowel)
 - Klusiili (stop, plosive)
 - Nasaali (nasal)
 - Frikatiivi (fricative)

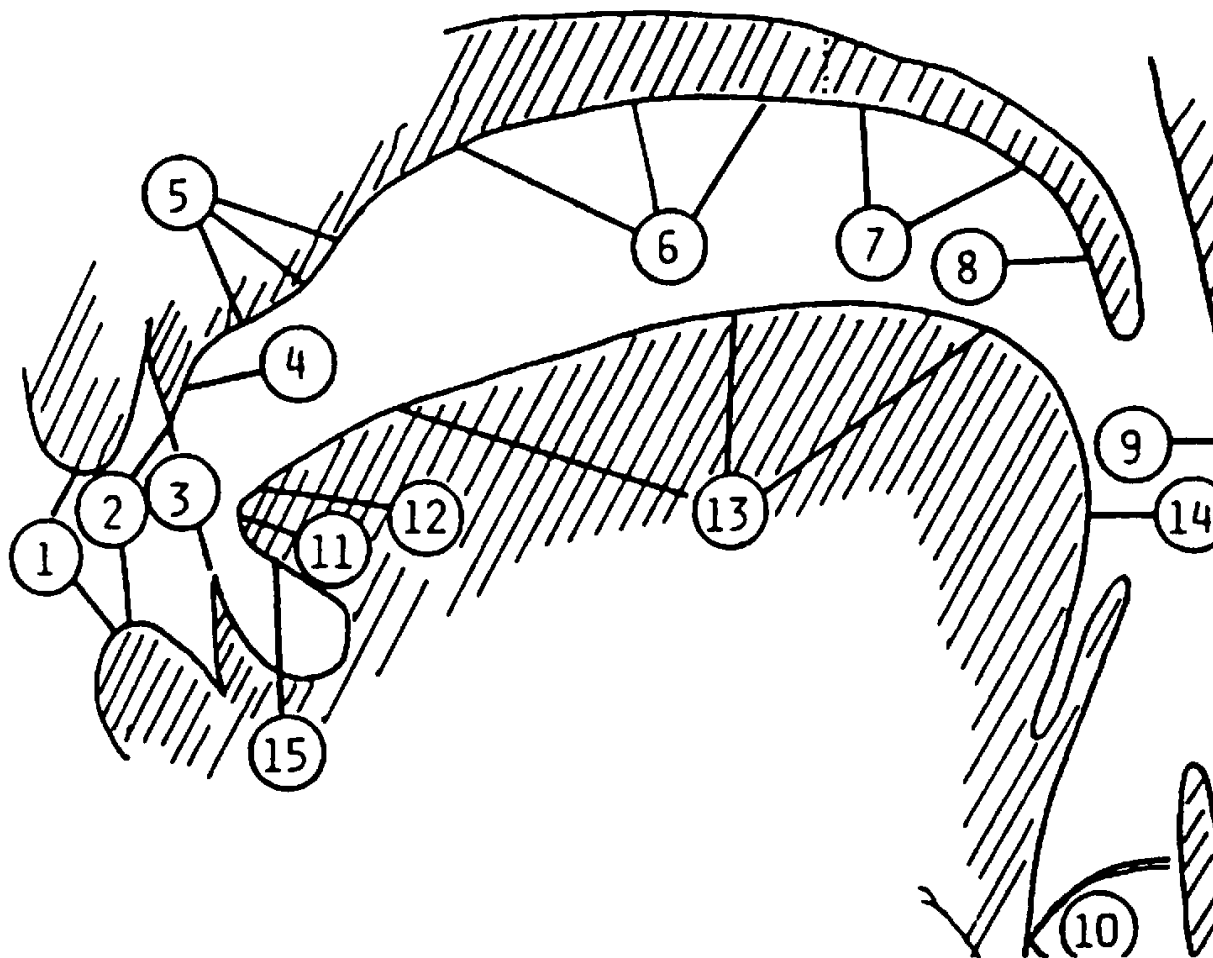

Artikulaatiopaikat

- Artikulaatiopaikat jaetaan karkeasti kolmeen:
 - Labiaalinen
 - Alveolaarinen
 - Velaarinen
- Näiden lisäksi on vähemmän yleisiä artikulaatiopaikkoja ja ne itse voidaan jakaa edelleen; esim. *post-alveolaarinen*.

Artikulaatiopaikat ääniväylässä

Artikulaatiopaikat:

1.	huulet	(bi)labiaalinen
2.	huulet + ylähampaat	labiodentaalinen
3.	hampaat	dentaalinen
4.	hampaiden takapinta	post-dentaalinen
5.	hammasvalli	alveolaarinen
6.	(kova) kitalaki	palataalinen
7.	kitapurje	velaarinen
8.	nielu	faryngaalinen
9.	nielu	faryngaalinen
10.	kurkunpää	faryngaalinen
11.	kielen kärki	apikaalinen
12.	kielen lapa	koronaalinen, laminaalinen
13.	kielen selkä	dorsaalinen
14.	kielen tyvi	radikaalinen
15.	kielen alapinta	sublaminaalinen

Konsonantit

- Konsonantit eroavat vokaaleista pääasiassa kahdella tavalla:
 1. Ääniväylän muodon perusteella; yleensä konsonanteilla väylä kapenee voimakkaammin ja kapeuma voidaan tuottaa useampaan paikkaan.
 2. Äänilähteen perusteella; vokaalit ovat aina periodisia – konsonantit ovat periodisia, aperiodisia tai niiden yhdistelmiä.

Kapeuman aste

- Konsonanttien aikaset ääniväylän kapeumat (constriction) ovat siis vokaaleja suuremmat.
- Puolivokaalien kohdalla kapeuma asteeltaan tiukkojakin vokaaleja suurempi, frikatiivien aikana lähes kiinni ja klusiileilla kokonaan kiinni.

Eri tyyppiset piirteet

- Tietyt *akustiset* ja *artikulatoriset* piirteet puheessa korreloivat keskenään.
- Toisaalta kuulijat erottavat äänteet toisistaan akustisten piirteiden perusteella.
- Akustisten, artikulatoristen ja *perkeptuaalisten* piirteiden keskinäiset suhteet muodostavat pohjan teorialle ns. *distinktiivisistä piirteistä* (distinctive features).

Distinktiiviset piirteet

- Distinktiivisten piirteiden teoria muodostaa kategorioita eri foneemeille.
- Näillä kategorioilla pyritään kattamaan kaikkien kielten kaikki äänteet.
- Jokainen distinktiivinen piirre perustuu kolmella tasolla tehtävään lingvistiseen analyysiin:
 1. Kielensisäisiin perkeptuaalisiin distinktioihin.
 2. Näitä vastaaviin akustisiin piirteisiin ja
 3. niiden artikulatoriseen alkuperään.

Konsonantit artikulaatiotavan mukaan

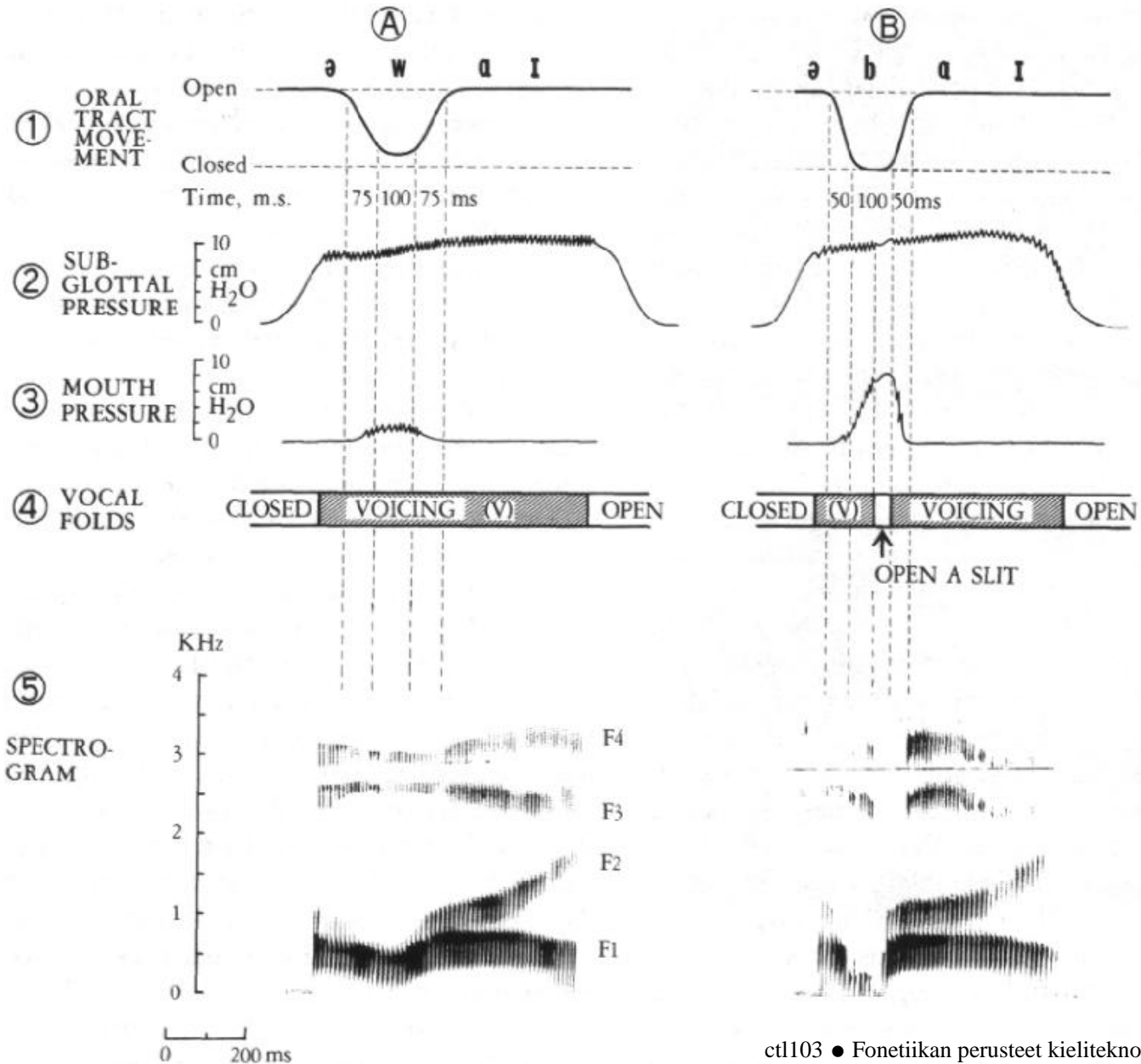

Konsonanttien tuottaminen

- Konsonanttien tuotto perustuu neljään fysiologiseen tekijään:
 1. Ääniväylän sulkeumaan
 2. Subglottaalin ilman paineeseen
 3. Ylemmän ääniväylän ilman paineeseen
 4. Äänihuulteen tilaan

Konsonanttien tuotto

Aproksimantit (puolivokaalit)

- Kuuluvat vokaalien ja diftongien kanssa oraalien sonoranttien luokkaan; ts. periodisia äänteitä joiden kolme ensimmäistä formanttia kaistalla 0 – 4000 Hz.
- Suomessa [l], [j], [v̥] ja jotkut [r]:n varianteista.

Aproksimantit: jatkoa ...

- Aproksimanteilla tavataan huomattavaa allofonista variaatiota ja sen mukaan akustinen vihjeistö on moninaista. Esim. englannin monissa aksenteissa (murteissa) tavataan kahta /l/-allofonia; heleää (normaali) [l] ja tummaa (velaaristunut) [ɫ]. Niiden distribuution määrää sijainti tavussa; äänne on aina heleä kun se on tavunalkuinen ja sitä seuraa vokaali, diftongi tai [j].
- Suomessa on vastaavat allofonit, mutta niiden distribuution määrää (karkeasti) seuraavan vokaalin takaisuus aiheuttaa /l/:n “tummumisen”.

Approksimanttien havaitseminen

- Eräs tärkeä aproksimantteja muista sonoranteista erottava vihje ovat (negatiiviset) muutokset äänekkyudessa eri taajuuskaistoilla:

0 – 300 Hz sonoranttisuus = periodisuus

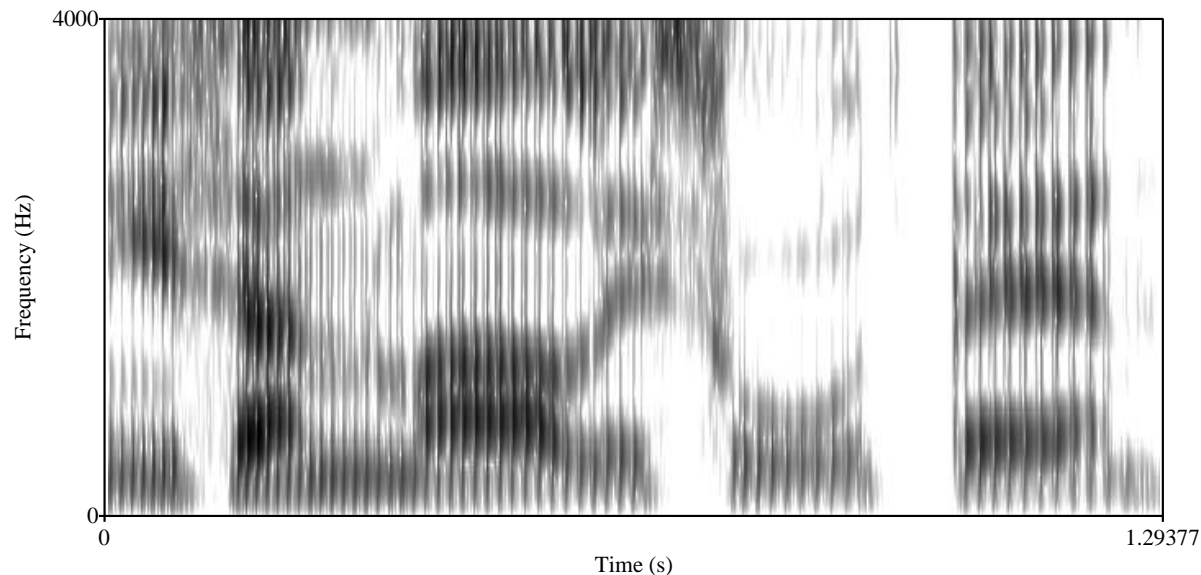
680 – 2800 Hz alemmat formantit vokaaleilla

2000 – 3000 Hz ylemmät formantit vokaaleilla

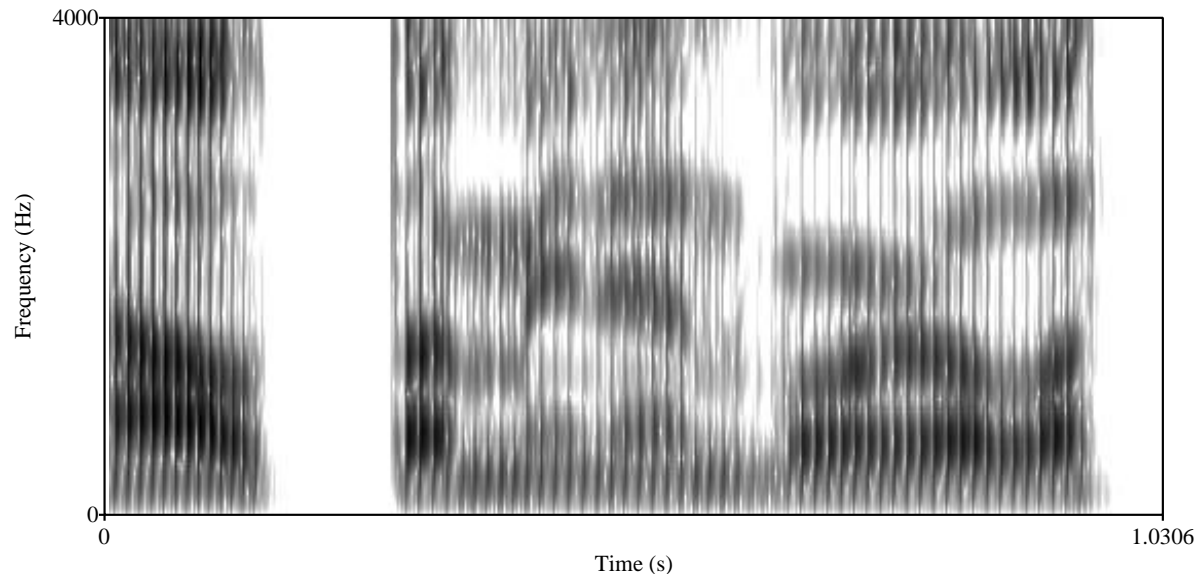
Aproksimantit: formanttien taajuudet

- Tyypillisesti sellaiset aproksimantit, joite ei voi erotella edellä mainittujen tekijöiden avulla erotellaan spektraalisin keinoin.
- Esim. [l]:n kohdalla suhteellisen nopeat transiitot toimivat tärkeänä vihjeenä. Alla sana ”isänmaallisuuteen”:

Nasaalit

- Spektrogrammeissa näkyvä *nasaalihumina* (nasal murmur), joka on amplitudiltaan naapurivokaaleita heikompi.
- Nasaalien spektrejä värittävät nenäväylän *nasaaliformantit* ja oraaliväylän tuottamat *antiformantit*. Myös suuväylän tuottamat formantit havaittavissa, joskin hyvin vaimeina. ("Auttaminen voi olla")

Nasaalit: navat ja nollat

- Akustisessa kuvauksessa ääniväylän resonansseja kutsutaan *navoiksi* (pole) ja antiresonansseja *nolliksi* (zero).
- Nollan taajuusresponsi on täysin navan tai resonanssin vastainen.
- Ääniväylän nollat siis vaimentavat taajuuksia, jotka osuvat niiden läheisyyteen.
- Vastaavasti kun resonanssit vaimentavat kauempana olevia formantteja, nollat vahvistavat niitä.

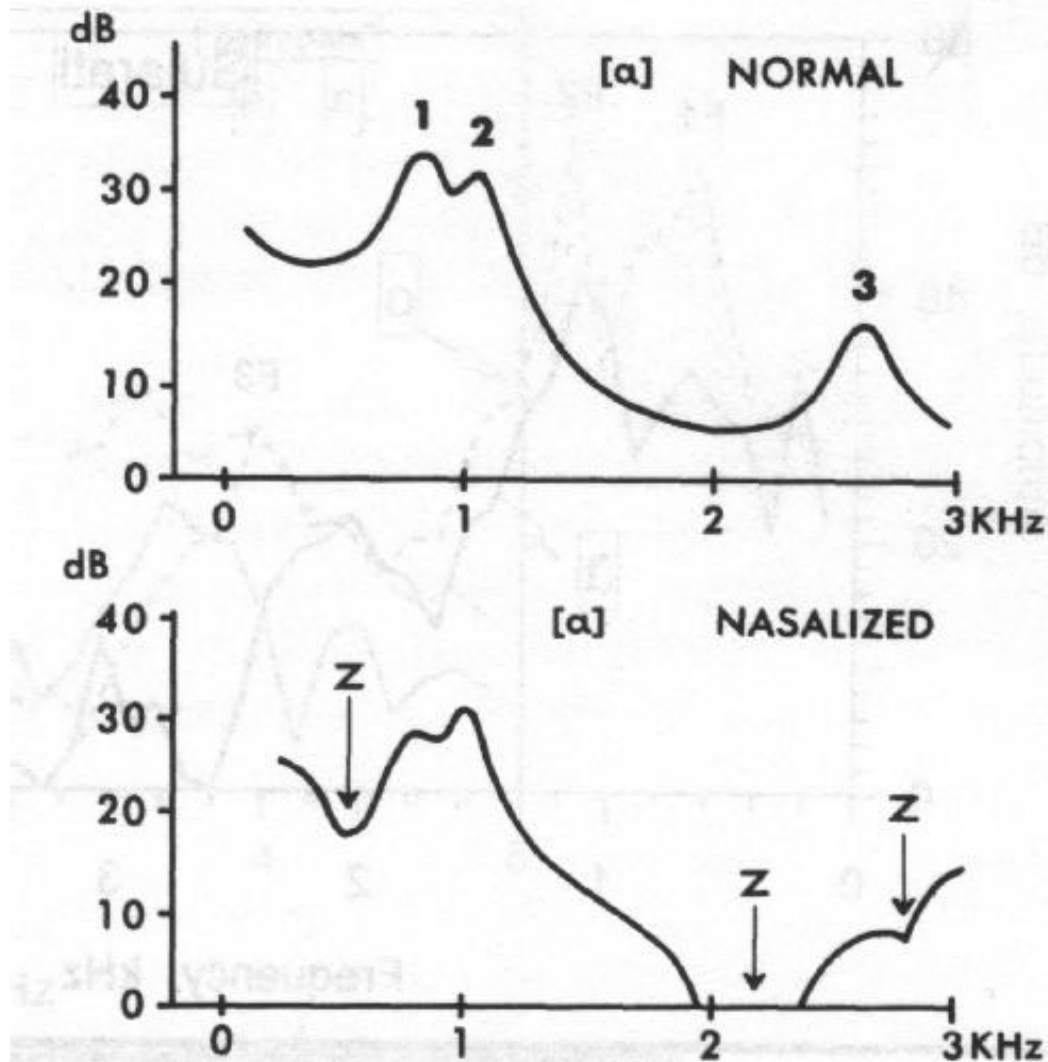

Nasaalit: navat ja nollat

- Vokaalin nasaalistuminen johtuu navasta perustaajuuden alapuolella, se vahvistaa perustaajuutta.
- Vastaavasti lähelle napaa syntyy nolla, joka usein tasoittaa vokaalin alempia formantteja.
- *Nasalisaatio* luo nollia myös F2:n ja F3:n taajuuksille.

Nasaalit: navat ja nollat

Nasaalit: jatkoa ...

- Nasalisaation aiheuttamien nollien ja napojen taajuudet ovat riippuvaisia *nasaaliportin* koosta ja muuttuvat näin ollen nopeasti siirryttäessä äänneestä toiseen.
- Nasaalien paikan havaitseminen tapahtuu suurelta osin juuri formanttien ja antiformanttien siirtymien avulla.
- Nasaalien normaalit F1-transitiot jäävät kuitenkin usein muuttuvan napa-nolla -siirtymän alle. F2:n transitiiohin nasaalisuus ei niinkään vaikuta.

Klusiilit

- Klusiilit koostuvat kahdesta vaiheesta, mutta niiden havainto perustuu kolmeen vaiheeseen. Kaksi ensimmäistä vaihetta ovat: *sulkeuma* tai *okluusio* (closure) ja *laukeama* (release (burst)).
- Soinnittimien klusiilien aikana sulkeumavaihe sisältää pelkää hiljaisuutta soinnillisten aikana sen täyttää usein matalataajuuksinen äänihuulista lähtenyt sointi.

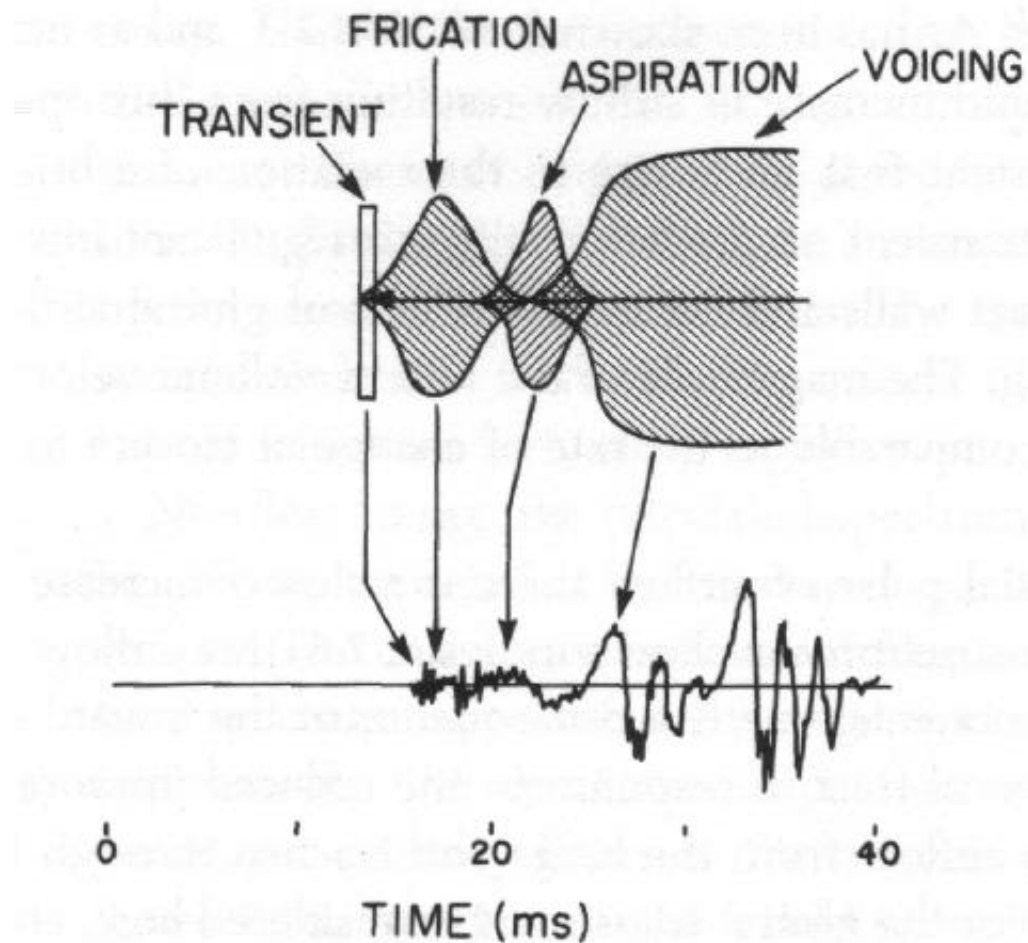

Klusiilin eksplosio

- Klusiilin eksplosiovaihe koostuu:
 1. *Transientista* (nopea eksplosiivinen hälypiikki)
 2. *Frikaatiosta* (frikatiiviäänteitä muistuttava osa)
 3. *Aspiraatiosta* (joillain, yleensä soinnittomilla klusiileilla tavattava glottaalinen häly)

Klusiilin eksplosio

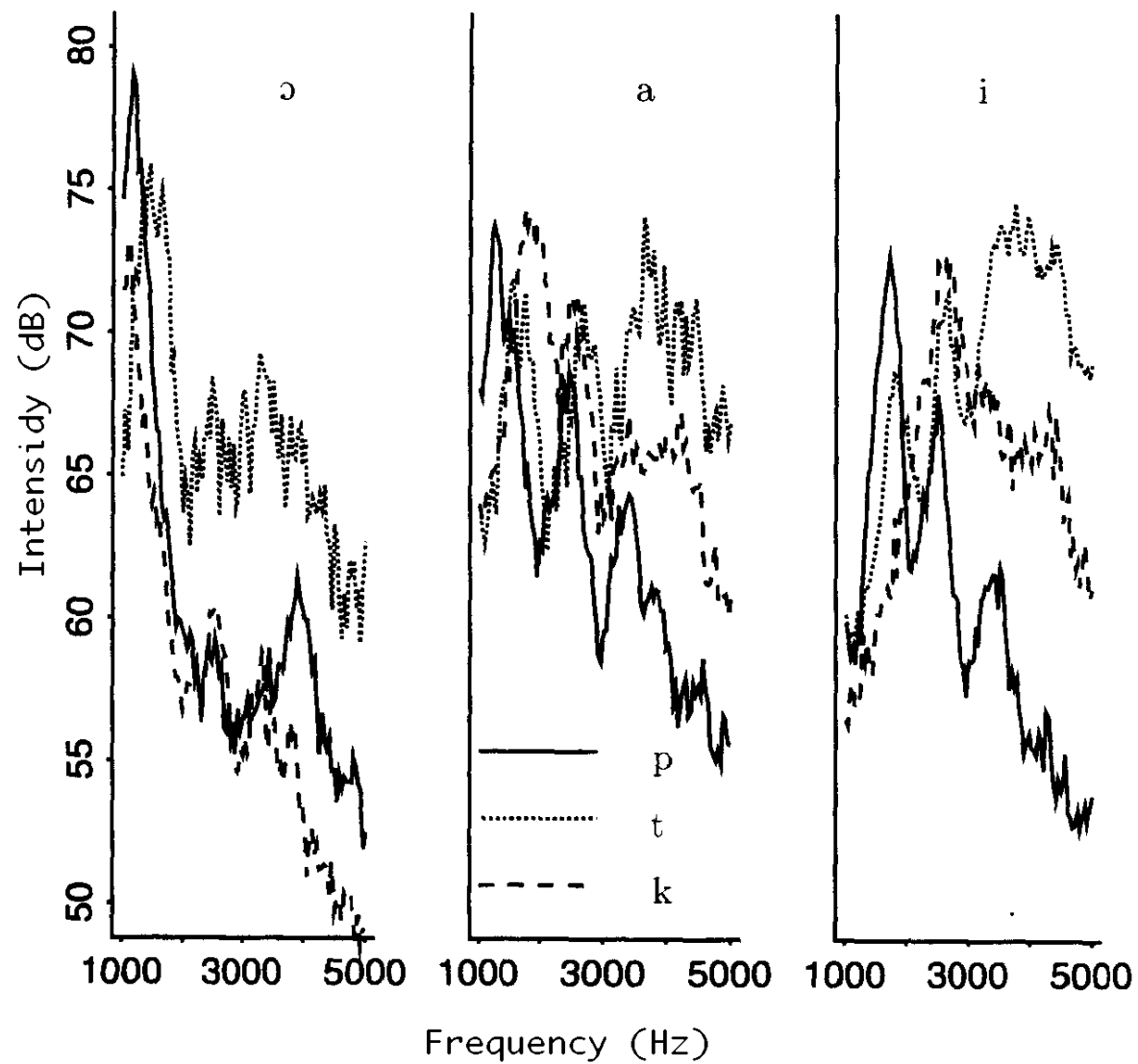

Eksploosiohälyn spektraaliset ominaisuudet

- On osoitettu, että oraalisten klusiilien eksploosiohälyn spektrit toimivat niiden artikulaatiopaikan tärkeimpänä vihjeenä. Samalla on huomattu, että [p]:n ja [b]:n spektrit ovat tasaisia. Näin on laita myös [t]:n [d]:n, kuitenkin sillä erolla, että jälkimmäisten spektrien energia laskee tasaisesti taajuuden kasvaessa. Fonologiseksi piirteiksi näiden kohdalla on ehdotettu *gravis* (grave) bilabiaaleille sekä takaistuneille velaareille ja *akuutti* (acute) alveolaareille sekä etistyneille velaareille. Stevens et co. ovat ehdottaneet kolmearvoista piirrettä: *diffuse falling*, *diffuse flat* ja *diffuse rising*.

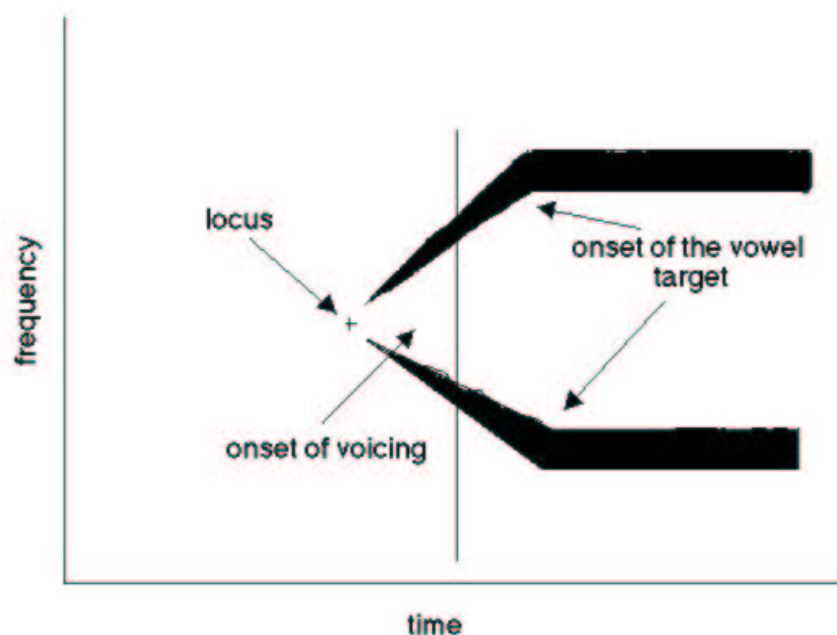

Ekspllosion spektri

Formanttien transiitiot

- Klusiilien kolmas ja viimeinen vaihe (usein tärkein kaikista) on itse asiassa sitä seuraavaan vokaaliin sijoittuva *transitiovaihe* (transition, acoustic onglide, offglide).

Formanttien *locus*

- Idea transitoista havaintovihjeenä on peräisin vuosisadan puolivälistä Liberman, Delattre ja kumppanit huomasivat *Haskins Laboratoriossa*, että pystyäkseen tuottamaan kunnollisen synteettisen bilabiaalisen konsonantin, täytyi heidän laittaa toisen formantin taajuus osoittamaan pisteeseen hieman yli 700 Hz:n kohdalla (Pattern Playback-synteesiä käyttäen). Alveolaareille vastaava piste oli noin 1.8 kHz:n kohdalla. Luonnollisesta puheesta on kuitenkin saatu selville, että transitiot ovat todellisuudessa paljon vaihtelevampia kuin *lokus-teorian* perusteella voisi olettaa.

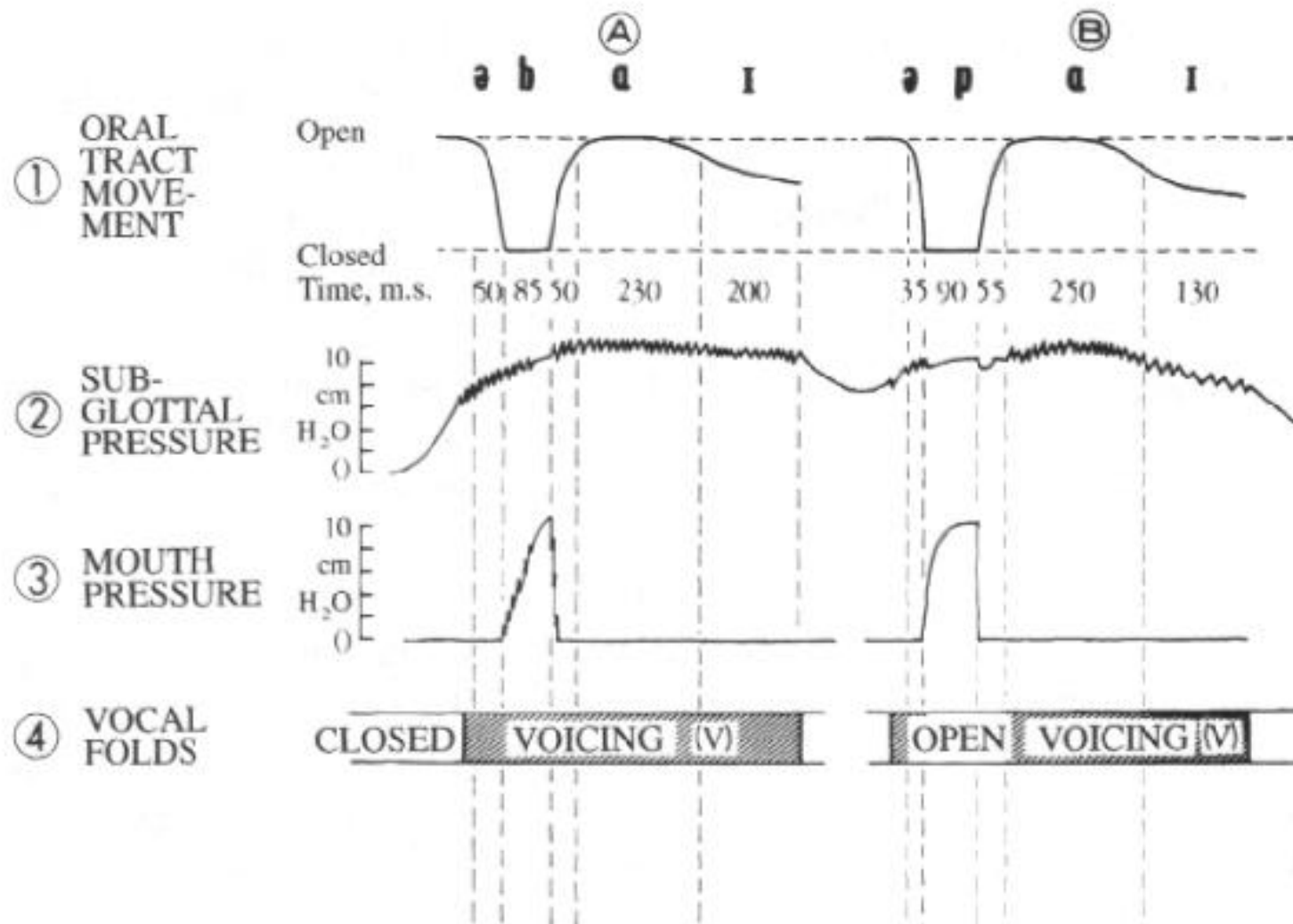

Sointi

- Foneemien /b, d, g, z, ʒ, ð, v/ sanotaan olevan *soinnillisia* (voiced).
- Vastaavasti foneemit /p, t, k, s, ʃ, f, θ/ ovat *soinnittomia* (unvoiced).
- Sointi viittaa siis glottiksen toimintaan ja periodiseen äänilähteeseen.
- Vaikka glottiksen toiminta on soinnin kannalta tärkeää, ei se kuitenkaan ole ainoa soinnillisuuden vihje.

Sointi: esimerkki

Sointi: VOT

- VOT = Voice Onset Time = aika laukeamahälystä vokaalin soinnin alkuun (sisältää siis koko kaikki laukemahälän vaiheet).
- Useissa kielissä soinnillisuus/soinnittomuus distinktion tärkein akustinen vihje.
- Soinnillisten klusiilien VOT on soinnittomia lyhyempi ja velaareilla muita klusiileja pidempi (kielen koko massa osallistuu tuottoon ja liikkuu hitaammin kuin pelkkä kärki).
- Selkeässä puheessa toimii jossain määrin myös paikan vihjeenä – ei kuitenkaan nopeassa spontaanissa puheessa.

Sointi: formanttien transitiot

- Klusiilien sulkeuman aikana leuka on ylimmillään ja väylä kiinni – tästä seuraa se, että F1 on (teoreettisesti) alimmillaan
- Väylän auetessa F1 nousee ja syntyy transiatio. Soinnin alun viivästyessä soinnittomilla klusiileilla, jää suurempi osa transitiosta äänettömäksi.

Sointi: muut vihjeet

- *Tavunloppuista klusiilia edeltävän vokaalin kesto on pidempi jos klusiili on soinniton.*
- *Äänihuulten värinä (sointi, fonaatio) ja siitä seuraava matalataajuinen komponentti spektrissä; etenkin vokaalinvälisten soinnillisten klusiilien kohdalla.*
- *Vokaalinvälisten klusiilien kesto; soinnittomat ovat soinnillisia pidempiä.*
- *Perustaajuuden (F_0) alku klusiilia seuraavassa vokaalissa; soinnittomien klusiilien jälkeen F_0 korkeammalta kuin soinnillisten jälkeen.*
- *Eksploosiohälyn amplitudi on soinnittomilla klusiileilla korkeampi.*

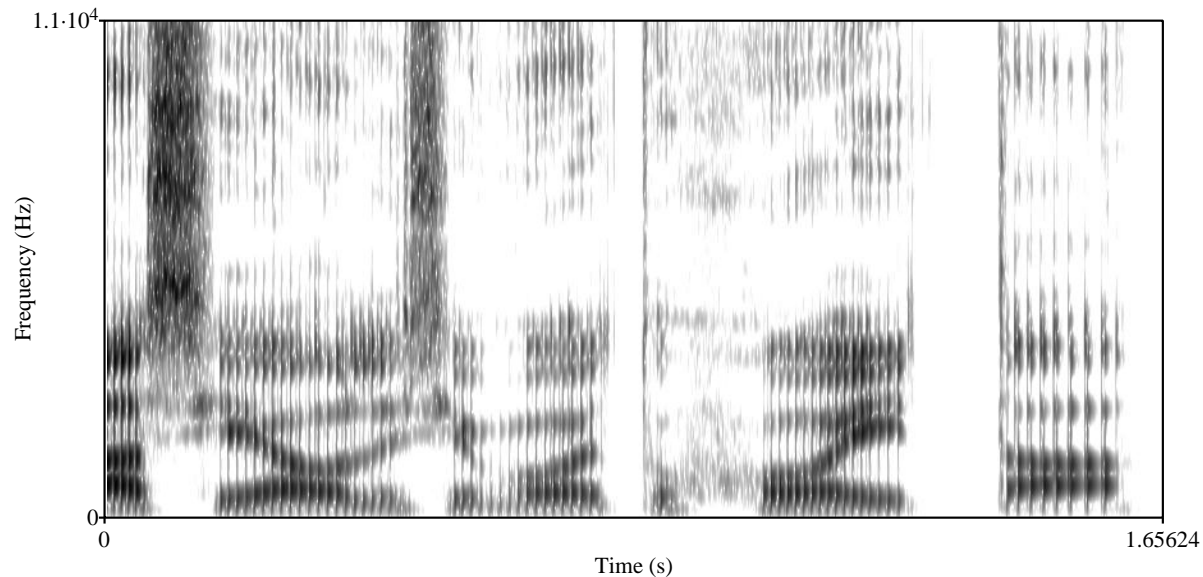
Frikatiivit

- Frikatiivit ovat ajalliselta rakenteeltaan (sulkeuma – aukeama) samankaltaisia kuin klusiilit ja nasaalit.
- Täydellisen sulkeuman sijasta frikatiivit tuotetaan hyvin kapean sulkeuman avulla.
- Kulkiessaan kapean väylän läpi, keuhkoista tuleva ilmavirta muuttuu *turbulentiksi* ja aiheuttaa kohinaisen lähteen ääniväylään.
- Frikatiivien spektraalinen muoto suun ulkopuolelta mitattuna riippuu ääniväylän koosta ja muodosta kapeuman etupuolella.

Frikatiivit

- *Aperiodinen häly keski ja korkeilla taajuuksilla (2 – 8 kHz)*
- Soinnillisten frikatiivien aikana myös *äänihuulten soinnin aiheuttamaa matalataajuisia huminaa*. Ei välttämättä koko frikatiivin ajan. ("Asia olisi voitu hoitaa")

Frikatiivien havaintovihjeet

- *Spektrin muodon* perusteella – “spektraaliset momentit” (spectral moments):
 1. spektraalinen painopiste (spectral center of gravity), joka osoittaa energian keskittymän keskitaajuuden
 2. diffuusiuden aste (diffuseness)
- *Hälyn amplitudi* erottaa sibilantit [s] ja [ʃ] muista frikatiiveistä (esim [f] ja [h]).
- *Formanttien siirtymät* (transitiot) klusiileiden tapaan – etenkin sellaisten frikatiivien kohdalla, joissa spektraaliset erot ovat minimaalisia ja muut vihjeet toimivat heikommin; esim. [f] ja [θ] sekä [v] ja [ð]

Frikatiivit/afrikaatat

- Afrikaatat ovat kaksiosaisia äänteitä, jotka koostuvat ikäänkuin klusiilista (eksploosiohäly) ja frikatiivista (frikaatio). Ne käsitetään kuitenkin aina yhdeksi äänneeksi.
- *Frikaatiohälyn amplitudin nousun nopeus* (rise time); afrikaatat saavuttavat huippuamplitudin nopeammin.
- Afrikaatoilla klusiilin *laukeamahälyn kaltainen monivaiheinen rakenne*.
- *Edellä olevan sulkeuman kesto* afrikaatoilla lyhyempi; esim. “why choose” vs. “white shoes”.

Frikatiivien soinnillisuus/soinnittomuus

- Monet klusiilien vastaavan opposition vihjeistä pätevät myös frikatiiveihin:
 1. *Frikaatiohälyn kesto*; lyhyempi soinnillisilla kuin soinnittomilla frikatiiveilla
 2. *Hälykomponentin amplitudi*; pienmpi soinnillisilla
 3. *F0:n arvot seuraavassa vokaalissa*; alempi soinnillisten jälkeen
 4. *F1:n transitio* pidempi soinnillisen frikatiivin jälkeen
 5. *Sointi* (fonaatio) yleistä soinnillisten frikatiivien aikana vain vokaalienvälisessä asemassa

